

НЕВІДОМІ ПОДРОБИЦІ З ІСТОРІЇ ІНСТИТУТУ ФІЗИКИ

Історія Інституту фізики НАН України, одного з найстаріших наукових центрів України, якому в січні 2009 р. виповнилося 80 років, має і славні, і драматичні сторінки. З Інститутом пов'язана діяльність видатних вітчизняних учених, відомих фізиків, які формували наукові школи, започатковували нові напрями досліджень, створювали й удосконалювали матеріально-технічну базу закладу. Пам'ять про фундаторів вітчизняної фізичної науки послідовники шанують і прагнуть об'єктивного висвітлення їхньої діяльності.

У передмові до книги Б. Горобця «Трое из Атомного проекта: секретные физики Лейпунские» відомого харківського дослідника Ю. Ранюка при цілком поважному висвітленні діяльності Інституту фізики НАН України, на жаль, вміщено не зовсім точну інформацію щодо керівництва цієї установи. Ідеться, зокрема, про академіка Олександра Ілліча Лейпунського, який очолював інститут під час 2-ї світової війни і в перші повоєнні роки [1].

В автобіографії вченого від 22 червня 1952 р., що зберігається нині в архіві Київського інституту фізики, справді є згадка про його роботу впродовж 1944–1949 рр. на посаді директора Інституту фізики:

«Разом із Академією наук УРСР у жовтні 1941 р. був евакуйований до Уфи. Там працював до 1944 р. директором Інституту фізики. Після реєвакуації Інституту фізики до Києва продовжив працювати директором Інституту.

У 1944–1949 рр. був директором Інституту фізики.

У 1946 р. призначений заступником керівника Управління Міністерства внут-

рішніх справ СРСР. Одночасно працював у Лабораторії №3 завідувачим сектором. Із 1949 р. завідував відділом в організації п.с. 276.

1946–1947 рр. — декан інженерно-фізичного факультету Московського механічного інституту, з 1946 р. завідував там кафедрою».

Автор передмови Ю. Ранюк цитує саме цю автобіографію академіка О.І. Лейпунського, наводячи її в матеріалах до 100-річчя вченого. Проте викладена фізиком інформація не відповідає дійсності, хоча він і неодноразово згадував про своє керівництво в інших автобіографіях (подібні свідчення є і в екземплярі архіву Фізико-енергетичного інституту ім. О.І. Лейпунського в Обнінську).

Причина допущеної О.І. Лейпунським неточності невідома. Але ми спробуємо відновити події тих часів, задля історичної справедливості.

Під час евакуації, згідно з Постановою Президії АН УРСР від 21 липня 1941 р., Інститут фізики об'єднали з Інститутом математики [2, 59]. Директором Інституту з часу об'єднання і до його розділення в 1944 р. на

© РЯБЧЕНКО Сергій Михайлович. Член-кореспондент НАН України. Завідувач відділу фізики магнітних явищ Інституту фізики НАН України.

МАНЖАРА Віктор Степанович. Кандидат фізико-математичних наук. Учений секретар Інституту.

НЕГРІЙКО Анатолій Михайлович. Доктор фізико-математичних наук. Заступник директора Інституту з наукової роботи (Київ). 2009

дві установи після повернення з евакуації до Києва був академік Георгій Васильович Пфейффер. Про це свідчить низка документів, у тому числі й інститутські накази, що зберігаються в архіві Інституту фізики НАН України, та видрукувані нещодавно протоколи засідань Президії АН УРСР. Наприклад, у протоколі №3 засідання від 20 липня 1941 р. першим питанням визначено «доповідь директора Інституту фізики і математики акад. Г.В. Пфейффера про роботу Інституту і стан апаратури, перевезеної до м. Уфа» [3, 9].

В об'єднаному Інституті діяли математичний і фізичний відділи. 24 жовтня 1941 р. керівником першого призначили акад. М.О. Лаврентьєва, другого — члена-кореспондента Н.Д. Моргуліса [3, 15].

Рішенням Президії АН УРСР, згідно з протоколом №10, акад. АН УРСР О.І. Лейпунського і проф. Г.Д. Латишева з евакуйованого з Дніпропетровська до Уфи Інституту фізичної хімії в листопаді 1941 р. переведено в Інститут фізики і математики. У цьому ж документі є окремий пункт про звільнення Н.Д. Моргуліса з посади керівника фізичного відділу і призначення на його посаду О.І. Лейпунського [3, 17].

Те, що О.І. Лейпунський у 1941 р. був завідувачем фізичного відділу об'єданого Інституту, закріплено документально. Зокрема, у витязі з протоколу засідання ради Інституту фізики і математики АН УРСР від 9 грудня 1941 р. згаданий серед присутніх і «зав. физическим отделом акад. А.И. Лейпунский».

У 1941–1943 рр. фізичний відділ під керівництвом та за безпосередньої участі О.І. Лейпунського виконував наукові й технічні роботи оборонного характеру, зокрема, розробив нові методи спектрального аналізу, що успішно впровадили оборонні підприємства країни, створив перші вітчизняні випрямлячі для фронтних апаратів зв'язку [2, 294].

Чл.-кор. АН СРСР В.Б. Штейншлейгер у своїх спогадах пише, як у 1941 р. працював разом із О.І. Лейпунським у лабораторії В.А. Котельникова в Державному союзному виробничо-експериментальному інституті Наркомату електропромисловості, створеному в Уфі з евакуйованих із Ленінграда та інших міст СРСР інститутів [4].

Головною справою життя О.І. Лейпунського була ядерна енергетика. Отже, можемо припустити, що згадані ним місця роботи — лише епізод із його наукової діяльності. Натомість довоєнна наукова робота в галузі ядерної фізики тривала і в евакуації. Згідно з протоколом №5 від 4 жовтня 1941 р., засіданням Президії АН УРСР в Уфі «вирішено, що у зв'язку з переведенням до Москви відділів Українського Фізико-технічного інституту (акад. О.І. Лейпунського і чл.-кор. А.О. Слуцкіна) привезений радій та обладнання радієвої лабораторії залишити в Уфі, а співробітників Інституту проф. К.Д. Синельникова, І.В. Обреїмова та Г.Д. Латишева ввести до складу Інституту фізики та математики» [3, 11].

Згідно з Постановами РНК СРСР №85 від 9 травня 1943 і РНК УРСР, а також ЦК КП(б)У №86 від 31 травня 1943 р., більшість наукових установ і Президія АН УРСР мали переїхати з Уфи до Москви [2, 214, 215]. Жодних документів, які б свідчили про переїзд Інституту фізики і математики до столиці СРСР, ми не знайшли ані в матеріалах з історії АН УРСР, ані в архіві інституту, ані в спогадах тодішніх співробітників цієї установи. Проте маємо документи, які вказують, що 13 серпня 1943 р., відповідно до рішення Президії АН УРСР, об'єднаний інститут юридично поділено на дві установи: Інститут фізики та Інститут математики [2, 23]. Перший розпочав роботу під керівництвом акад. О.І. Лейпунського, другий — акад. М.О. Лаврентьєва. Але фактично інститути працювали «під спіль-

Наказ №1
 по Інституту Фізики Академії
 наук УРСР. 8 липня 1944 р.

Згідно постанові Президії Ака-
 демії Наук УРСР від 7 липня 1944 р.
 вого тела прийняти до виконан-
 ня обов'язків директора Інсти-
 туту Фізики Академії Наук
 РСР

Директор Інституту
 Фізики Академії Наук УРСР
 Академія [О.І. Лейпунський]

О.І. Лейпунський

Наказ №1 О.І.Лейпунського про вступ на посаду
 директора Інституту фізики АН УРСР (з архіву
 ІФ НАН України)

ним дахом» аж до середини 1944 р., тобто
 до свого повернення з евакуації до Києва
 [2, 294].

Зважаючи на особливості фізичних дослі-
 джень, складність підготовки обладнання,
 а також на відверто політичне, не виклика-
 не «виробничою необхідністю», рішення
 про переїзд до Москви наукових інститутів,
 зокрема Інституту фізики та математики,
 виконувати не поспішали. Частково відкла-
 ли і реалізацію розукрупнення об'єднаного
 Інституту. Тож акад. О.І. Лейпунський не
 зміг приступити до виконання своїх посадо-
 вих обов'язків у статусі директора. Рішення
 реалізували лише після постанови РНК
 УРСР і ЦК КП(б)У від 6 лютого 1944 р.,
 що узаконювала повернення АН УРСР і
 всіх її установ до Києва (крім харківських,
 серед яких був і Фізико-технічний інсти-
 тут) [2, 243].

Як бачимо, незважаючи ні на що, Ін-
 ститут фізики до середини 1944 р. вхо-
 див до складу об'єднаного інституту і ке-
 рував ним акад. Г.В. Пфейффер, про що

свідчить його підпис під звітом від 10 лип-
 ня 1944 р. про діяльність Інституту фі-
 зики і математики АН УРСР в евакуації
 [2, 294]. Лише 17 липня 1944 р. Президії
 Академії Постановою РНК УРСР дозво-
 лили розукрупнити об'єднаний інститут і
 відновити роботу двох закладів – Інсти-
 туту математики й Інституту фізики АН
 УРСР [2, 302].

Акад. О.І. Лейпунський у цей період ін-
 коли виконував обов'язки директора, на-
 приклад, під час тимчасового звільнення
 від обов'язків акад. Г.В. Пфейффера за його
 клопотанням [3, 107]. Саме це дозволило
 директорів інституту М.В. Пасічнику в ха-
 рактеристиці, виданій О.І. Лейпунському в
 1952 р. для присвоєння звання професора,
 написати, що «О.І. Лейпунський працював
 директором Інституту фізики АН УРСР із
 1943 р.». Це твердження можна тлумачити
 саме як періодичне виконання обов'язків
 директора, починаючи з 1943 р., із подаль-
 шим переведенням на постійну роботу на
 цій посаді.

Директором Інституту фізики АН УРСР акад. О.І. Лейпунський офіційно став 8 липня 1944 р. після реєвакації цього інституту до Києва (на рис. наведено фотокопію відповідного наказу). Очолював установу до 1949 р.

Участь О.І. Лейпунського в атомному проєкті сьогодні загальновідома. Вона потребувала значно більше його зусиль і часу. 14 січня 1949 р. Президія АН УРСР розглянула прохання про звільнення від виконання посадових обов'язків директора Інституту фізики дійсного члена АН УРСР О.І. Лейпунського «у зв'язку з переходом на роботу в Москву». Тимчасове виконання обов'язків директора було покладено на М.В. Пасічника, якого одночасно призначили і заступником директора з наукової роботи Інституту фізики АН УРСР.

Після звільнення з посади директора О.І. Лейпунський брав активну участь у науковій діяльності як завідувач відділу №3 (протоколом Президії АН УРСР від 22 лютого 1949 р. його затверджено на цій посаді з 14 січня 1949 р.), як член ученої ради Інституту фізики (у протоколі засідання вченої ради Інституту фізики АН УРСР від 2 січня 1950 р. уміщено його критику роботи ЕПМ) і як член об'єднаної кваліфікаційної ради Інститутів математики і фізики, склад якої затвердили 6 травня 1949 р., тобто після звільнення О.І. Лейпунського з посади директора інституту. У складі Інституту фізики АН УРСР він перебував до 1952 р. Клопотання про присвоєння йому звання професора розглядали в 1952 р. саме тут — за формальним місцем роботи. Звідси ж і

його автобіографія та характеристика, підписані керівництвом установи в 1952 р., що зберігаються нині в архіві Інституту фізики АН УРСР.

Власне, цим можна і закінчити опис діяльності видатного вченого в 1942–1952 рр, академіка АН УРСР, Героя Соціалістичної Праці, одного з організаторів та активного учасника радянського Атомного проєкту, одного з директорів Інституту фізики НАН України О.І. Лейпунського. Сподіваємося, що аргументовано спростували не точну інформацію, яка, на жаль, останнім часом з'являється в мемуарній та історико-дослідницькій літературі.

1. *Горбеев Б.* Трое из Атомного проєкта: секретные физики Лейпунские. — М., 2008. — 312 с.
2. Історія Національної академії наук України (1941–1945). Документи і матеріали // НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут архівознавства, Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2007. — Ч. 1. — 808 с.
3. Історія Національної академії наук України (1941–1945). Додатки // НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут архівознавства, Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2007. — Ч. 2. — 576 с.
4. *Штейнлейгер В.Б.* В Уфе военных лет // www.ihst.ru/projects/sohist/2007.htm, www.ihst.ru/projects/sohist/books/ioffe/1990/100-104.pdf.
5. *Колесов В.Е.* ГИЦРФ — Физико-энергетический институт им. А.И. Лейпунского, г. Обнинск, Ядерная энергетика в лицах / А.И. Лейпунский. Биографическая справка // www.ihst.ru/projects/sohist/papers/ne/2003/4/42-45.pdf.
6. *Виленский Ю.* Неизвестный Богомолец // Зеркало недели. — 10 апреля 1999 г. // www.zn.ua/3000/3150/212113.